

Ontstaan en verschuiving van de taalgrens in Noord-Frankrijk*

Dr. Maurits Gysseling

fakulteitsgeaggregeerde aan de Rijksuniversiteit te Gent
Sint-Amandsberg (B)

De eerste germaniseringsgolven hebben België (met uitzondering van de Ardennen) en de departementen Nord en Pas-de-Calais overspoeld in de tweede eeuw vóór Kristus. Als gevolg daarvan is dit gebied enkele eeuwen tweetalig Belgisch-Germaans geweest.

De verovering van Gallië door Caesar in de jaren 58-51 v. K. leidt de romanisering in. De Gallo-Romeinse nederzettingen namen op *-iaco* (bv. Clarques, Clerques, uit *Clariaco*, afgeleid van de Latijnse persoonsnaam Clarus; Guémy, uit *Gimiaco*, afgeleid van de Belgische persoonsnaam Gimio) vertonen in het gehele departement Pas-de-Calais (buiten het poldergebied) een zo grote dichtheid, dat aangenomen mag worden dat hier in de Gallo-Romeinse tijd overal een romaniseringsproces aan de gang is geweest. In het arrondissement Duinkerke daarentegen zijn dergelijke namen (bv. Arneke, uit *Rantiaco*) veel schaarser en roepen de bewaarde Latijnse toponiemen vooral de herinnering aan militaire vestingen op: Kaaster (uit *castra*), Kassel (uit *castellum*), enz.

Toch is in de noordwestelijke helft van Pas-de-Calais in de me-rovingische tijd het Romaans ten onder gegaan. Dit is alleen verklaarbaar door een intense Germaanse kolonisatie. Hieraan hebben niet alleen Franken, die omstreeks 445 Noord-Frankrijk tot aan de Somme in bezit namen, maar evenzeer Saksen deelgenomen. De configuratie van het in de vroege Middel-

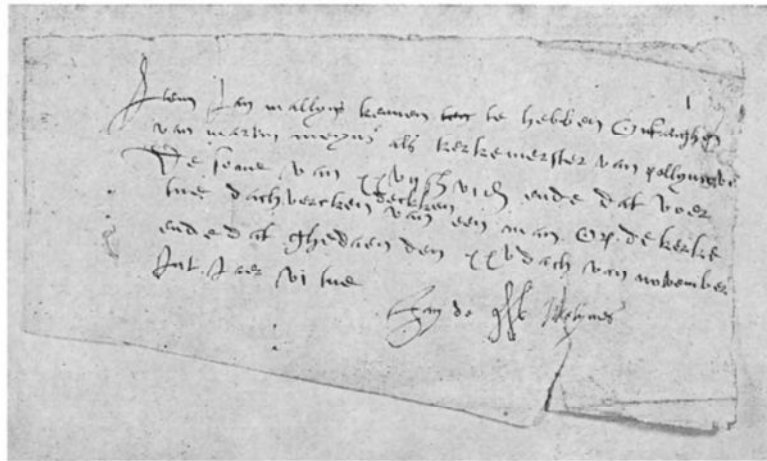
eeuwen gegermaniseerde gebied in Pas-de-Calais, dat langs de kust zuidwaarts reikte tot de monding van de Authie, is alleen te verklaren door inwijking van over zee. De naam *Litus Saxonicum*, door een deel van de Noordgallische kust gedragen in de *Notitia Dignitatum*, ± 400, wijst erop, dat men hier reeds in de vierde eeuw met invasies van Saksen uit Schleswig-Holstein had af te rekenen.

De nederzettingenamen op *tûn*, die in grote aantallen voorkomen in Boulonnais (met twee oostelijke uitlopers aan de Leie: Fouquetûn, uit *Fulkas tûn*, en Waasten, uit *Warinas tûn*) en waarvan het hoofdverbreidingsgebied Engeland is, leggen daarenboven getuigenis af van een massale volksplanting vanuit Engeland in de zevende en achtste eeuw. Ook de namen van de merovingische muntmeesters te Boulogne (Borsa) en te Quentowic, een verdwenen havenplaats bij Montreuil (Dutta, Ela, Donna, Anglo, Sassanus), in de zevende en achtste eeuw, zijn Engels. De Germaanse toponymie in de noordwestelijke helft van Pas-de-Calais vertoont trouwens talrijke aanknopingspunten met Engeland.

Maar in de loop van de achtste eeuw neemt de expansiekracht van de Engelsen af. Noordzee en Kanaal gaan een kloof vormen, zodat Nederlands en Engels uit elkaar groeien en Germaans Pas-de-Calais helemaal geïntegreerd wordt in het Nederlandse taalgebied, waarvan het nog geruime tijd een van de krachtcentra blijft.

Door opslorping van het Romaanse bevolkingsdeel in het Noorden, van het Germaanse meer zuidwaarts, ontstaat in Noord-Gallië geleidelijk een taalgrens. Deze tekent zich in Pas-de-Calais reeds zeer vroeg af: in de zevende en achtste eeuw.

Ten noorden van deze taalgrenszone zijn de Gallo-Romeinse namen op *-iaco* en de Germaans-Romaanse hybridische namen op *-iacas* in Germaanse vorm, ten zuiden ervan in Romaanse vorm overgeleverd. De interpretatie van de fonetische evolutie wordt nochtans soms bemoeilijkt door het feit dat, bij de latere herromanisering, het suffiks in zijn Nederlandse vorm (*-eke*) niet zelden vervangen werd door zijn Frans equivalent (*-i*). In sommige gevallen blijkt deze substitutie uit de

Kwitantie betreffende werk aan het dak van de kerk van Polincove, 1602 (Foto Archives du Pas-de-Calais, Arras).

oude attestaties zelf, bv. Embry (868 *Embrica*, 1156 *Embri*), Herly (eind 10e *Herlecha*, 1162 *Herli*), Menty (877 *Menteca*). Omdat de suffikssubstitutie de toenmalige fonetische gedaante van de stam onaangetast laat, kan etymologisch onderzoek veelal uitwijzen of de aan de substitutie voorafgaande evolutie Germaans of Romaans geweest is. Umlaut (achtste eeuw) wijst naar het Germaans, bv. Blessy uit *Blassiaco*, Carly (867 *Quertliaco*) uit *Quartiliaco*; ontbreken van umlaut naar het Romaans, bv. Emy, uit *Amiaco*, 1079 *Ami*, met latere Romaanse evolutie $a > e$ vóór m of n , zoals ook in Emmerin, Ennecourt, Ennemain, Ennetières, Énocq, enz. Mouillering van konsonant vóór j , die bij de dentaal overgaat in assibilatie, wijst naar het Romaans, bv. Blangy uit *Blandiaco*, Givenchy uit *Juventiaco*, Monchy uit *Montiaco*, Rumilly (vierde kwart van de twaalfde eeuw *Rumeilli*) uit *Romiliaco*. Bij Auchy (1079 *Alzi*) uit *Alciaco* is ontbreken van suffikssubstitutie evenwel niet zeker, omdat assibilatie van k vóór i of j nog tot de laat-Romeinse tijd behoort, zoals blijkt uit Zudausques, Oose, Moerzeke, Semmerzake, enz. Afwezigheid van mouillering of van assibilatie wijst naar het Germaans, bv. Cléty, Menty, Parenty (1190 *Parenti*), Renty (± 1110 *Renthi*), Laventie (1025? *Leventeis*). Voorposten van Romaanse evolutie bij namen op *-aco*, *-iaco*

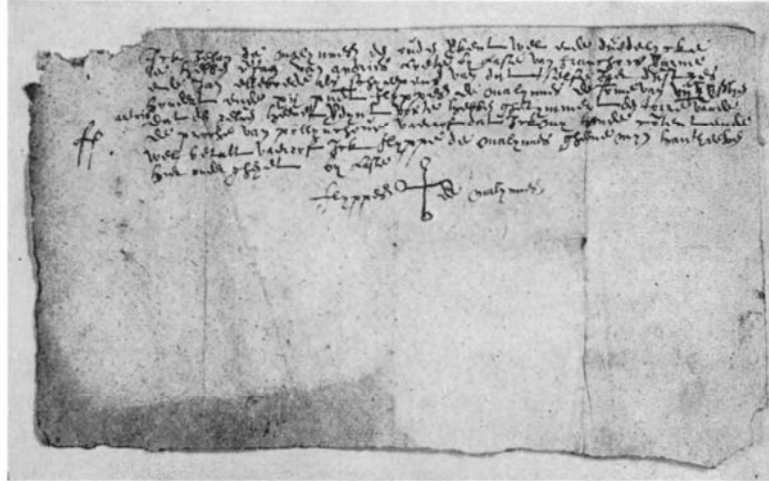
of *-iacas* zijn, van west naar oost: Wailly, Monchy (Estrée), Émy (Montcavrel), Torcy (niet zeker), Rumilly, Lugy, Crépy, Ligny-lès-Aire, Auchy-au-Bois (onzeker), Tangry (onzeker), Pressy (onzeker), Bruay-en-Artois, Gosnay, Beuvry (onzeker), Sailly-Labourse, Cuinchy, Givenchy-lès-la-Bassée, Sailly-sur-la-Lys, Lorgies, Illies, Herlies, Ligny (Beaucamps-Ligny), Pérenchies, Wambrechies. Zuidelijke voorposten met Germaanse klankevolutie zijn: Sempy (onzeker), Embry, Créquy, Hézeques, Ecquedecques, Laventie, Prêmesques.

De laat-merovingische taalgrens kan verder gepreciseerd worden aan de hand van de nederzettingnamen op *court* en op *hem* (uit *haim*). Noordelijke voorposten van *court* zijn: Ramecourt (Verton), Blaucourt (Estrée), Ecquemicourt, Wambercourt, Azincourt, Tramecourt, Ambricourt, Gricourt (Bours), Grandcourt (Houdain), Mencourt (Bruay-en-Artois), Haillicourt, Vaudricourt, Manchicourt (Essars), Gondécourt.

Zuidelijke voorposten op *hem* zijn: Fromessent, Tubersent, Brexent, Inxent, Beussent, Quilen, Maninghem, Radinghem, Matringhem, Mazinghem (Anvin), Blaringhem (Pernes-en-Artois), Floringhem, Quenheim of Epiquenheim (Calonne-Ricourt), Lozinghem, Oblinghem, Radinghem-en-Weppes, Erquinghem-le-Sec, Capinghem, Verlinghem, Bazinghien (Loos), Erquinghem-Lys, Frélinghien. Olhain, Willems en Wannehain daarentegen komen voor het bepalen van de taalgrens niet in aanmerking omdat deze namen, die reeds volop in Romaans taalgebied liggen, behoren tot types op *haim* die reeds bestonden in de vijfde eeuw, in tegenstelling met de daarvoor genoemde, die behoren tot types op *haim* uit de zevende eeuw en daaromtrent. Men verwarre de namen op *hem* (uit *haim*) „woning” ook niet met die op *ham* „meander”, die tot diep in de Romania voorkomen (bv. Roussent).

De taalgrenszone kan nog nader afgebakend worden als men er ook de andere namen met Germaanse of Romaanse evolutie uit de vroege Middeleeuwen bij betreft.

Germaans is bv. de umlaut (achtste eeuw) in *baki-*, *bakja-* > *beke* en *sali*, *salja-* > *zele*: *Herbecque* (Fruges), *Hellebecque* (Verchin), *Rebecques* (Béthune), *Robecq*, *Honnebe-*

Kwitantie betreffende timmerwerk aan de kerktoren van Polincove, 1612 (Foto Archives du Pas-de-Calais, Arras).

cque (Mont-Bernanchon), Escobecques, Bousbecque, Linselles, Herseaux. De umlaut ontbreekt in Roubaix.

Het Germaans bewaart intervokalische *p t k* en *b d g*. In het Romaans heeft *p t k b d g*, naargelang de positie, diverse ontwikkelingen doorlopen (palatalisatie resp. evolutie tot stemhebbende frikatieven met eventueel latere synkope, enz.). Germaans is de evolutie in Étaples, Beutin, Béthune, Ennetières, Berck-sur-Mer, Bakelrot (Laventie), Waben, Nédon. Romaans is de evolutie in Cavron, Estrée, Estréelles, Airon, Briemeux, Fleurbaix, Roubaix. Pradeels, uit *pratellas*, bij Hazebroek, moet een Romaanse nederzetting in Germaanse omgeving zijn van na de zesde eeuw en gegermaniseerd vóór de twaalfde eeuw. Van Stegers, uit *staigras*, bestaat tevens een vorm met Romaanse evolutie: Estaires.

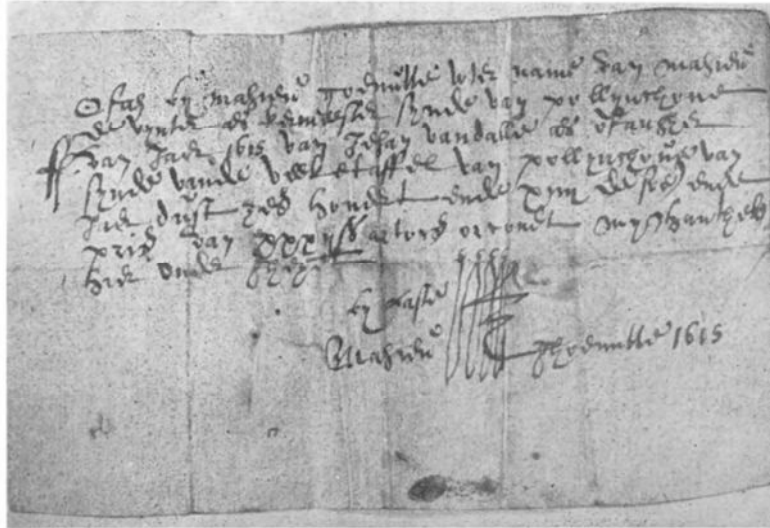
Komposita waarvan het eerste lid in de Germaanse genitief verschijnt, zijn als Germaans te beschouwen: Hesmond (857 *Hethenasberg* „berg van Hethen”), Lisbourg (877 *Liegesborht* „geboorte d.i. bron van de Leie”), Deulémont (1066 *Doulesmonz* „mondung van de Deule”), Toutendal (Alette). Dat geldt ook voor plaatsnamen die in de Germaanse datief meervoud staan: 857 *Burththem*, nu Bourthes, aan de bron van de Aa.

Eveneens voor komposita waarvan het eerste lid het patronymisch suffiks *-inga* bevat, bv. Tatincloud (Nédonchel), uit *Tatinga lauh* „bosje van de lieden van Tato”.

Het doublet Meregem = Merville, uit *Manaharinga haim* resp. *Manahariaca villa*, vermoedelijk ontstaan in de zevende eeuw, heeft parallel Germaanse en Romaanse evolutie doorlopen.

Kombinatie van al deze gegevens levert het volgende beeld op. De kuststrook ten zuiden van de monding van de Canche vertoont Germaanse inslag: Waben, Berck, Cucq (?), maar landinwaarts komen al spoedig Romaanse namen voor: Ramecourt (Verton), Wailly. Ten noorden van de Canche, van haar monding tot aan de Créquoise, is alles Germaans, met uitzondering van een Romaans taaleiland ten noorden van Montreuil: Monchy, Émy, Blaucourt, Estrée, Estréelles, later ook Montcavrel. Verder lijkt de Créquoise de taalgrens te vormen. Vandaar kronkelt de taalgrens langs Fruges, Béthune en Rijssel naar Moeskroen en Ath. Naast dat ten noorden van Montreuil, zijn er nog andere achtergebleven Romaanse taaleilandjes: Rumilly; Fruges en Ligny; Ligny-lès-Aire en Auchy-au-Bois; vooral de Leiestreek van Merville tot Fleurbaix, waar Merville en het oorspronkelijk Germaanse Estaires in beide talen, het Gallo-Romeinse Saily en het oorspronkelijk Germaanse Fleurbaix in het Romaans overgeleverd zijn. In laatstgenoemd relictgebied weerspiegelen de toponiemen nog duidelijk de taalverhoudingen uit de merovingische tijd; dat het zich zo lang kon handhaven, is waarschijnlijk te verklaren door de moerassige omgeving, zowel ten noorden als ten zuiden van de Leie.

In de negende eeuw worden de eerste sporen van romanisatie van het Germaanse gebied zichtbaar. Hesmond, helemaal in het zuiden, aan de Créquoise, dus aan de oude taalgrens, verschijnt in 826 als *Hethenesberg*, in 838 als *Hethenasmont*, in 857 als *Hethenasberg* (telkens kopie 961; verder \pm 1120 *Hethemunt*). Bij de romanisatie werd de Germaanse genitief enkelvoud van de persoonsnaam Hethen dus onveranderd overgenomen; alleen *mont* werd gesubstitueerd aan *berg*. De Romaanse vorm kan dus geen reeds van vroeger bestaand

Kwitantie bij een armenrekening van Polincove, 1615 (Foto Archives du Pas-de-Calais, Arras).

doublet zijn, want dan zou de persoonsnaam in de Romaanse cas régime (akkusatief) staan.

Romaanse inplantingen uit de negende eeuw midden in Germaans gebied zijn Coulogne (844-64 *Colonia*) en Le Waast (\pm 868 kopie 10e *Wachone villare*, 961 *Wachunvillare* „boerderij van Wakko”). Het Romaanse taaleiland Coulogne zal zich mede tot Calais uitgestrekt hebben, dat eveneens een Romaanse naam met bewaarde Romaanse klemtoon is, en waar nog op het einde van de dertiende eeuw de Romaanse relikten Coddeville en *Streie strat* (*streie* uit Latijn *strata*, dus met Romaanse klankevolutie tot in de eerste helft van de twaalfde eeuw) geattesteerd zijn. In de dertiende eeuw is Calais weer geïntegreerd in het Nederlandse taalgebied.

De oude toponymie in de gehele streek ten noorden van de beneden-Canche vertoont echter een zo door en door Germaans uitzicht, dat het onaannemelijk is dat het Romaans reeds in de negende eeuw een grote vooruitgang geboekt zou hebben. Alles wijst er integendeel op dat de taalgrens eeuwen lang stabiel gebleven is.

In de elfde eeuw moet echter reeds een grootscheepse roma-

nisatiebeweging aan de gang zijn. Zij uit zich o.m. door de stichting van nederzettingen met namen op *ville* (ook *villers*) en *mes* (uit Latijn *mansus*).

Uit de toponymische situatie in Boulonnais en Ternois blijkt overtuigend dat het naamtype op *court*, in tegenstelling met dat op *ville*, niet meer produktief was toen de herromanisering begon. Dezelfde konklusie dringt zich op in Normandië, waar sommige namen op *ville* samengesteld zijn met Skandinavische persoonsnamen (Anquetierville, Thérouldeville, enz.) en daarom dateren van na de toewijzing van Normandië als kolonisatiegebied aan de Denen in 911.

Namen op *ville* (en, zelden, *villers*) verschijnen in geheel Boulonnais. Noordelijke uitlopers zijn Coddeville onder Calais en Fernaville onder Leubringhen. Alleen in het centrale en zuidelijke deel van Boulonnais komen ze in grotere aantallen voor. Enkele zijn nog tot dorpen uitgegroeid: Bournonville, Conteville, Doudeauville, Longueville, Longvillers, Maresville, Menneville. Andere zijn afzonderlijke boerderijen gebleven. De eerste vermeldingen vallen doorgaans in de twaalfde eeuw. Sommige zouden weliswaar, blijkens de persoonsnaam, eventueel nog vóór de elfde eeuw ontstaan kunnen zijn, bv. Mainbauville (Maresville), Robertville (Saint-Léonard), Thubauville (Parenty). Maar Romaanse diminutieven op *-el* wijzen veeleer eerst naar de elfde eeuw: Doudeauville (Dudel); cf. ook Ruisseauville (Russel) in het kanton Fruges. Maresville uit *Sainte Maroie ville* behoort tot een naamtype dat pas in de elfde eeuw volop produktief wordt. Omdat namen op *ville* vrij vaak voorkomen in Boulonnais, terwijl het aangrenzende deel van Ternois er vrij van is, en daar een van deze plaatsen de naam Conteville draagt, vraagt men zich af of misschien de graaf van Boulogne door het aantrekken van Romaanse pioniers romaniseringshaarden in zijn gehele graafschap heeft uitgestrooid.

Behalve in Boulonnais, verschijnen enkele namen op *ville* ook in het zuidoosten. Manqueville is al geattesteerd in 1066 (*Manca villa*); dit is de vroegste vermelding van een naam op *ville* in het gehele opnieuw geromaniseerde gebied. *Hurionville* onder Lillers (eind 13e *Henrillonville*) kan bezwaarlijk

ouder zijn dan de elfde eeuw. *Nouveauville* onder *Coyecques* is zeker jonger dan de talrijke plaatsen *Neuville* in het oude Romaanse gebied. Ook hier mag men de namen op *ville* dus situeren in de elfde (en zelfs twaalfde?) eeuw.

La Viéville onder *Calonne-sur-la-Lys* getuigt van de levenskracht van het Romaanse relictgebied aan de Leie.

Namen op *mes* (uit *mansus*) en het zeldzamer voorkomend *maisnil* (uit *mansionile*) verschijnen in hetzelfde gebied als die op *ville*, bv. *Hérimetz* (*Parenty*, 1221 *Henrimes*), *Radometz* (*Delettes*, 1132 *Radomeis*), *Rahiermetz* (*Thiembronne*, 1112-20 *Rairmes*), *Mametz* (uit *mal mes*), *Fauquemesnil* (*Thiembronne*, 1192 *Fokecunmaisnil*).

Eveneens andere Romaanse namen, bv. *Arnonval* (*Enguinegatte*, 1192-96 *de Arnulfi valle*), *Assonval* (*Renty*, ±1180 *Azunval*), *Herboval* (*Bainghen*, 1121 *Herbonval*), *Rimboval* (1175 *Raimboltval*), *Mouflon* (*Caffiers*, 1121 *Monsefelon*), *Frescôte* (*Campagne-lès-Boulonnais*, 1175 *Fracta costa*), *Preures* (1069 kopie ±1215 *Praura*), *Coulonfontaine* (*Merck-Saint-Liévin*, 1139 *Columfontana*).

Het Romaanse woord *sart* „gerooid bos” is zelfs als leenwoord overgenomen in het gebied dat voorlopig nog Nederlands blijft, bv. 1156 *Dauidsart* in de buurt van *Ferques*.

De uit Gallo-Romeins *-iaco* ontstane Nederlandse suffiksvorm *-eke* is nog geattesteerd in eind tiende eeuw *Herlecha* (*Herly*), maar reeds gesubstitueerd door zijn Frans equivalent *-i* in 1069 *Bomi* (*Bomy*), ±1110 *lurni* (*Journy*), 1119 *Blessi* (*Blessy*), 1139 *Kelti* (*Cléty*), enz.

Zowat overal in Germaans *Pas-de-Calais* treedt, vanaf de twaalfde eeuw. Romaanse klankevolutie op bij toponiemen die voordien op zijn Nederlands evolueerden, bv. *al* > *au* vóór konsonant in 1192 kopie ±1215 *Helefaut* (*Helfaut*), 1197 *Dauhem* (*Dohem*), 1197 *Faukenberga* (*Fauquembergues*), 1200 *Audenfort* (*Audenfort*, *Clerques*); intervokalisch wegvallen van *th* in 1192 kopie ±1215 *Pihem* (*Pihem*) en 1164 kopie ±1215 *Pihem*, 1225 *Pihem* (*Pihen-lès-Guines*); ontspirantisering van anlappende *th* in 1164 en 1170 *Tornehem*, waarnaast ±1190 kopie ±1215 *Thornehem*.

Deze voorbeelden van substitutie van *-eke* door *-i* en van Ro-

maanse klankevolutie mogen niet als kunstmatige romanisaties op papier geïnterpreteerd worden. Ze beantwoorden immers aan de traditionele Romaanse naamvorm van die plaatsen. Bovendien moet de romanisatie tot Tournehem noodzakelijk dateren van vóór de evolutie $th > d$ in het Nederlands in de twaalfde eeuw. Tournehem, Pihem, Journy, Guémy, enz. liggen echter zover noordwaarts, in een streek die eeuwen later nog door en door Nederlands blijkt te zijn, dat deze vroegste voorbeelden van Romaanse klankevolutie in plaatsnamen alleen aanwijzingen kunnen zijn voor de romanisatie van de hogere stand, niet voor die van het volk. Juist zoals in de dertiende eeuw het Frans in Pas-de-Calais, ook in het Nederlandse deel ervan, en buitendien te Ieper, het Latijn opvolgt als officiële schrijftaal, zo zullen reeds in de twaalfde eeuw veel skribenten de naamvorm in gebruik bij de hogere stand, als normatief beschouwd hebben in schriftelijk gebruik, precies zoals zij voordien veel namen latiniseerden. Daaruit mag men tevens konkluderen dat tussen het begin van de romanisatie bij de hogere stand en de voltooiing ervan bij het gewone volk, een aanzienlijk tijdsverschil, zelfs van eeuwen, gelegen kan hebben.

Niettemin blijkt uit de Romaanse familienamen in de belastingrollen uit het einde van de dertiende eeuw, dat Aire en omgeving (Roquette, Mametz, Berguette, Guarbecque, Robecq), evenals Delettes (bij Terwaan), reeds verfranst waren toen de bijnamen ontstonden, dat is in de twaalfde eeuw.

Ten noorden van de Leie is het relictgebied Merville-Sailly nog lang menggebied gebleven, zoals blijkt uit het doublet 1084 *Nepeglisia*, 1216 *Nipkerka*, 1220 *Nepe eglise*, nu Nieppe, het doublet Belle = Bailleul, het meervoud op -s in *Merris*, het niet verdoffen van het suffiks in Berkijn. Hier wint vanaf de elfde eeuw of twaalfde eeuw het Nederlands zelfs terrein in de richting van de Leie.

In het noordwesten biedt, vanaf de streek van Marquise en Lumbres, het Nederlands toenemende weerstand.

In zijn kroniek van Andres (1226-'34) getuigt Willem, monnik aldaar, dat aan het hof van deze abdij alle rechtszittingen

uitsluitend in het Vlaams (flandrensi idiomate) gehouden werden.

De toponymie van de streek tussen Marquise en Guines heeft, blijkens de (Franstalige) renterol van Beaulieu (Ferques) van 1286, een zuiver Nederlands aanzien.

Hetzelfde geldt voor Quelmes en Boisdingham blijkens een Frans renteboek van 1411: alle toponiemen zijn er, met inbegrip van hun voorzetsels, Nederlands.

In Calais is op het einde van de dertiende eeuw de volkstaal Nederlands. Dit blijkt uit de plaats- en persoonsnamen evenals uit de Nederlandse woorden en zinsneden waarmee de Latijnse teksten (schepenverordeningen, stadsrekeningen, enz.) doorspekt zijn. Het Frans, vanaf 1268 reeds gebruikt in sommige bescheiden (inz. oorkonden), wordt evenwel als officiële schrijftaal opgelegd wanneer, na de onderdrukking van de opstand van februari 1298 tegen graaf Robert II van Artois, de stad onder het rechtstreeks bestuur komt van een grafelijke provoost.

Ook de in het Frans opgestelde rekeningen van de leprozerie van Marck van 1306 tot 1324 bevatten heel wat Nederlandse woorden.

Te Sint-Omaars lijkt de burgerij, blijkens de persoonsnamen in de ledenlijst van de hanze, de weg van de tweetaligheid in te slaan in de tweede helft van de dertiende eeuw. Hier is het Frans sedert de dertiende eeuw officiële schrijftaal; de oudste bewaarde tekst in het Frans is een oorkonde van 1222. Het gewone volk bleef evenwel Vlaams spreken. In de veertiende eeuw werden de bekendmakingen gedaan „in idiomatibus gallico et flamingo”. Artikel 18 van het reglement van de vierschaar bepaalt dat voor het gerecht „sera cascun receu à parler franchois ou flameng, tel langage qu’il sara”. Artikel 7 van de kostumen van Sint-Omaars, opgesteld in 1509, vermeldt dat de burgemeester en schepenen hun uitspraken in stratzaken vellen in „langaige flamang”. Dit gebruik houdt op in 1593. In de negentiende eeuw is het Vlaams reeds teruggedrongen tot de buitenwijken Hoogbrug en Lyzel.

Voordien was, vanaf de zevende eeuw, Sint-Omaars een van

de allerbelangrijkste centra van cultuur in het Nederlandse taalgebied. De oudste Nederlandse glossen, in een Prudentiushandschrift uit de tiende eeuw dat tans in de Bibliothèque Nationale te Parijs berust (ms. latin 18554), lijken in Pas-de-Calais thuis te horen en werden dus waarschijnlijk geschreven in de Sint-Bertijnsabdij. De Nederlandse glossen in een Orosiushandschrift uit de elfde eeuw dat nu in de Bibliothèque Municipale te Boulogne (ms. 126) bewaard wordt, stammen zeker uit Sint-Bertijns. Een van de prachtigste Middelnederlandse handschriften, het tans in de Lippische Landesbibliothek te Detmold (hs. 70) berustende *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Merlant, geschreven te Brugge kort vóór 1287, lijkt vervaardigd te zijn op bestelling van het kapittel van Sint-Omaars of een van de kanunniken daarvan. De kalender die eraan voorafgaat, opgesteld in 1287, gaat immers terug op een Brugse kalender, met aanpassing aan de kalender van het kapittel van Sint-Omaars.

In het land van Brédenarde (Audruicq, Polincove, Nortkerque en Zutkerque) en omgeving heeft het Nederlands bijzonder lang standgehouden. Hoewel ook hier het Frans de officiële schrijftaal was, zijn uit Polincove zelfs zes in het Nederlands gestelde kwitanties bij kerk- en armenrekeningen bewaard, waarvan vijf in het plaatselijk dialect, van 1602 tot 1615, geschreven door de ontvanger van kerk- of armentafel. Daaruit blijkt tevens dat in 1611-'14 de vastenpreken in het Nederlands gehouden werden.

In een handboek van de pastoor van St.-Folquin van 1637-38 (Archives du Pas-de-Calais, 1 Mi 280 „R 1”) wisselen Nederlands en Latijn elkaar af; enkele aantekeningen zijn in het Frans. Nederlands is o.m. de naamlijst van de overledenen, die 's zondags van de preekstoel afgelezen wordt. Het Nederlands is de (dialektisch beïnvloede) algemeen Nederlandse schrijftaal uit die tijd, die dus niet alleen tot Frans-Vlaanderen, maar zelfs tot in Pas-de-Calais was doorgedrongen.

„Il n'y a gueres plus de quarante ans que ce pays (de Brédenarde) est Wallonisée, auparavant les Curés devoient sçavoir la Langue Flamande”. Te Audruicq is de laatste Vlaamse pas-

toor, Sr Catty, overleden in 1728. Aldus de *Almanach historique et géographique d'Artois pour l'année bissextile 1772*, pp. 120-121.

„La langue flamande a perdu et perd encore tous les jours du terrain. Des personnes encore vivantes ont vu arriver les premiers curés et maîtres d'école français dans le territoire de Bredenade (sic), en Artois”, schrijft F. Grigny, *État des villes de la Gaule-Belgique*, in *Magasin Encyclopédique* 5 (\pm 1772), p. 314.

Te Éperlecques werd blijkbaar tot 1748 in het Nederlands gepredikt. Toen J.F. Varlet, kanunnik van Aire, die door de bisschop van Boulogne tot pastoor van Éperlecques was benoemd, op 9 april 1748 bezit wilde nemen van zijn ambt, werden hem de sleutels van de kerk geweigerd. Het verzet van grootbaljuw, meier en schepenen gold het feit dat de nieuwe pastoor „ne sçait la langue flamande, étant nécessaire dans ladite paroisse d'un curé qui sçache les langues flamande et wallonne et qu'ils étoient en possession d'en avoir de tels” (Archives du Pas-de-Calais, 1 G 22, 118 v°).

Ruminghem, aan de Aa, werd pas in de loop van de negentiende eeuw verfranst.

Te Duinkerke, Grevelingen en Broekburg, door de Franse koning Louis XIV in 1658 veroverd, vormden in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw het Franse garnizoen en de Franse ambtenarij een verfransende kern. Ook dit gebied gaat in de loop van de negentiende eeuw voor het Nederlands verloren.

(*) dit is de lichtelijk verbeterde tekst (met weglating van het gedeelte betreffende het arrondissement Duinkerke) van mijn bijdrage *De verfransing in Noord-Frankrijk*, verschenen in *Naamkunde* 4 (1972), 53-70. Aanvullende gegevens vindt men vooral in: M. Gysseling, *Dialectkenmerken van Calais in de 13de eeuw* (*Taal en Tongval* 18, 1966, 147-163) en in: P. Bougard en M. Gysseling, *Nederlandse teksten uit Polincove* (*Taal en Tongval* 23, 1971, 98-101).

Résumé:

Le texte français de cet article a déjà paru en entier dans le *Bulletin du Comité Flamand de France* 19, 1974.

Les premières ondes germaniques ont atteint la Belgique et les deux départements du Nord et du Pas-de-Calais au 2me siècle avant J.C. La grande densité des noms gallo-romains en *-jaco* porte à croire que le Pas-de-Calais tout entier était en voie de romanisation pendant la période gallo-romaine. La germanisation de la moitié nord-ouest, aux temps mérovingiens, est due non seulement aux Francs (5me siècle) mais également aux Saxons. L'immigration anglo-saxonne continua jusqu'aux 7me-8me siècles, comme en témoignent les nombreux noms en *-thun* du Boulonnais. Au cours du 8me siècle, le Pas-de-Calais germanique s'intègre complètement dans le domaine linguistique néerlandais.

Après une période de bilinguisme germano-roman, s'est formée, aux 7me-8me siècles, une frontière linguistique. Elle est flanquée par des noms en *court* d'une part, et par des noms en *hem* de l'autre; les toponymes gallo-romains ou mérovingiens présentant une évolution phonétique soit germanique, soit romane, permettent de préciser davantage son tracé. Elle suivait le cours inférieur de la Canche, puis passait à proximité de Fruges, Béthune, Lille, Mouscron et Ath. Toutefois, quelques îlots romans survécurent, notamment au nord de Montreuil et dans la région de la Lys entre Merville et Fleurbaix. Le 9me siècle voit apparaître quelques implantations romanes en territoire germanique: Coulogne (s'étendant jusqu'à Calais) et Le Waast. A l'extrême sud, Hesmond est romanisé également au 9me siècle. Mais la grande vogue de réromanisation se manifeste essentiellement aux 11me-12me siècles. Elle se traduit par l'introduction de noms en *ville* et d'autres noms romans, et par le greffage d'une évolution phonétique romane sur des noms préexistants. A partir d'une ligne Marquise-Lumbres, la résistance de l'idiome germanique va en s'accroissant. Ce sont la noblesse et le patriciat des villes qui, ici aussi, favorisent le progrès du roman. La grande masse du peuple n'abandonne que lentement la langue maternelle. La région de Guines reste foncièrement néerlandaise pendant des siècles encore. Aux 12me-13me siècles, Calais se réintègre dans le territoire néerlandais. A Saint-Omer, le roman ne devient la langue véhiculaire des classes inférieures qu'au 17me siècle. Les recherches sur l'histoire linguistique de la région sont rendues particulièrement difficiles par le fait qu'au 13me siècle, dans la partie germanophone du Pas-de-Calais, ce fut le roman et non pas le néerlandais qui fut imposé comme langue écrite lors du déclin du latin. On conserve heureusement quelques textes en langue néerlandaise: de Polincove de 1602-15 et de Saint-Folquin de 1637-38. A Audruicq, le néerlandais cessa d'être employé en chaire en 1728, à Eperlecques en 1748.

Dans l'arrondissement de Dunkerque, l'annexion à la France en 1658 entraîne également à la longue la francisation. La garnison française et les fonctionnaires français constituent un noyau de francisation à Dunkerque. Comme Bourbourg et Gravelines, cette ville se francise progressivement, surtout au 19me siècle. Dans le reste de l'arrondissement, le français devient peu à peu la langue véhiculaire des classes supérieures, surtout dans les villes. Les classes inférieures, surtout à la campagne, restent plus longtemps fidèles au parler des ancêtres. Toutefois, pendant les dernières décennies, la régression du flamand s'accélère.